कास्की जिल्ला निर्मल पोखरी गा.वि.स. स्थित श्री गोप्यश्वर महादेव मन्दिरको ऐतिहासिक, सामाजिक, तथा सांस्कृतिक प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत
पृथ्वीनारायण वहुमुखी क्याम्पस इतिहास तथा संस्कृति विभाग
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको छैटौं पत्रको
प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोध पत्र

शोद्यार्थी
श्री यज्ञ प्रसाद पराजुली
त्रि.वि. दर्ता नं.: ३७७६२-९२
रोल नं. : ०९/०६४
परीक्षा रोल नं : ४८०३५८
इतिहास तथा संस्कृति विभाग
पृथ्वीनाराण वहुमुखी क्याम्पस, पोखरा
२०६८

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय पृथ्वीनारायण क्याम्पस मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय इतिहास तथा संस्कृति विभाग अन्तर्गत इतिहास विषयको स्नातकोत्तर तहको पाठ्यक्रम अनुसार श्री यज्ञ प्रसाद पराजुलीले “कास्की जिल्ला निर्मल पोखरी गा.वि.स. स्थित श्री गोप्यश्वर महादेव मन्दिर (शिवालय) को ऐतिहासिक, सामाजिक, तथा सांस्कृतिक प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन” शीर्षकको शोधपत्र मेरो सुपरिवेक्ष्णमा तयार पार्नुभएको हो । शोधकर्ताद्वारा परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु । उक्त शोधपत्रको उचित मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दै निजको उज्ज्वल भविष्यको कामना गर्दछु ।

मिति : २०६८/११/

....

श्री चन्द्रकान्त पौडेल

शोध निर्देशक

इतिहास तथा संस्कृति विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस

पोखरा

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय
इतिहास तथा संस्कृति विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस
पोखरा

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय इतिहास विषयको स्नातकोत्तर तहको पाठ्यक्रम अनुरुप श्री यज्ञ प्रसाद पराजुलीले कास्की जिल्ला निर्मल पोखरी गा.वि.स. स्थित श्री गोप्यश्वर महादेव मन्दिर (शिवालय) को ऐतिहासिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन शीर्षकमा तयार पारिएको शोधपत्रलाई स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. विभागीय प्रमुख : सहप्राध्यापक श्री ज्योति भट्टचन

२. वाह्य परीक्ष्ँक :

३. शोध निर्देशक - शिक्षण सहायक श्री चन्द्रकान्त पौडेल

मिति : २०६८/११/

प्राक्कथन

कुनै पनि मुलुकका साँस्कृतिक एवं पौराणिक विधि र पर्यटकीय स्रोतहरूमा त्यस मुलुकका धार्मिक महत्त्वका पवित्र तीर्थस्थल एवं हिमश्रृङ्खला, तालतलैया, उच्चशिखर आदि पर्दछन् । हाम्रो देशको सन्दर्भमा यहाँ अध्ययन गरिएको श्री गोप्यश्वर महादेव मरिन्दर क्षेत्र एवं यस क्षेत्र अन्तर्गत पर्ने विविध उच्च स्थानमा अवस्थित डाँडा, ऐतिहासिक कोटहरू तथा मठमन्दिर, आश्रम आदि पनि धार्मिक महत्त्वका पवित्र तीर्थस्थलहरू एवं पर्यटकीय स्रोतहरू मध्येका महत्त्वपूर्ण निधिका रुपमा लिन सकिन्छ । यस्ता महत्त्वपूर्ण निधिहरूको अध्ययन अनुसन्धान गरी आवश्यकतानुसार यिनीहरूको समुचित संभार गर्न सके मुलुककै हित र विकासमा टेवा पुग्न सक्छ । मुलुकका धर्म, संस्कार र संस्कृतिका संवाहक महत्त्वपूर्ण मठमन्दिर तीर्थस्थलहरूको अध्ययन हुनपर्दछ ।

नेपालको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत गण्डकी अञ्चलको कास्की जिल्लामा पर्ने निर्मलपोखरी गा.वि.स.मा अवस्थित मठमन्दिर, पाटीपौवा, चौतारा, भ्यू टावर, चौविसे राजाका दरवारका भग्नावशेष आदिले समग्र मुलुककै धर्म संस्कार र संस्कृतिलाई पहिचान गराउन सक्ने भएकाले यी ऐतिहासिक एवं मौलिक धरोहरहरूको स्थलगत अध्ययन तथा तिनीहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि श्री गोप्यश्वर महादेव मन्दिरको ऐतिहासिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक प्रभाव सम्बन्धी अध्ययनको प्रकाश पार्ने उद्देश्ले यो शोधपत्र तयार गरिएको छ ।

नेपाल ऐतिहासिक स्थलहरू, मठमन्दिर, कला कौशल, धार्मिक तथा साँस्कृतिक सम्प्रदायले भरिपूर्ण राष्ट्र हो । यिनै ऐतिहासिक मठमन्दिरहरूका कारणले गर्दा नै नेपाल मन्दिरै मन्दिरको देशका रुपमा चिनिएको छ । धर्मले संस्कार, संस्कारले संस्कृति र संस्कृतिले सभ्यताको निर्माण गर्ने भएकाले नेपाली सँस्कृतिको निर्माणमा यी सम्प्रदाले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा प्रभाव पारेकै छन् र पार्दै रहनेछन् । कुनै पनि समाजको सभ्यताको पहिचान त्यसै समाजको संस्कृतिमा निर्भर गर्दछ । त्यसैले समाजको मेरुदण्डको रुपमा स्थापित संस्कृति र सभ्यताको जननी धार्मिक-साँस्कृतिक तथा ऐतिहासिक सम्पदा हुन भन्नु श्रेयस्कर हुन्छ । यसर्थ मठ मन्दिर तथा गुठी व्यवस्था र संस्कृति तथा सभ्यता बिच प्रगाढ सम्बन्ध रहेको छ । यिनीहरू एक अर्काका परिपूरक भएको कुरा विभिन्न प्रमाणहरूबाट पुष्टि हुन्छ । यी नेपाल र नेपालीहरूलाई चिनाउन सामर्थ्य राख्ने वस्तुहरूको संरक्षण संवर्द्धन र प्रचारप्रसार गर्नु हामी सबैको दायित्व हो ।

प्रस्तुत शोधपत्रमा हाम्रा यिनै मौलिक संस्कृति र सभ्यताका सम्वाहक कास्की जिल्लाको निर्मलपोखरी गा.वि.समा अवस्थित श्री गोप्यश्वर महादेव मन्दिर, गुठी व्यवस्था र यससँग सम्बन्धीत अभिलेख तथ्य, सरोकारवालाहरूसँग गरिएको अन्तर्वार्ता तथा जनश्रुतिका आधारमा अध्ययन एवं विश्लेषण गरिएको छ । यस शोधकार्यले यस क्षेत्रमा थप अध्ययन

तथा अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धानदाता, अन्वेषकहरूलाई केही मात्रा भएता पनि सहयोग मिल्ने अपेक्षँ गरेको छु ।

सर्वप्रथम मलाई प्रस्तुत शीर्षकमा शोधकार्य गर्ने अवसर प्रदान गर्ने त्रि.वि.वि. पृथ्वीनारायण क्याम्पस इतिहास तथा संस्कृति विभाग र यस विभागका प्रमुख ज्योति भट्टचनप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा अत्यन्तै व्यस्तताका वावजुद पनि मलाई थुप्रै सल्लाह, सुझाव, प्रेरणा एवं निर्देशन दिई कोरा लेखन अभ्यासलाई परिष्कार र परिमार्जनोन्मुख गराउने श्रद्धेय गुरु तथा शोध निर्देशक श्री चन्द्रकान्त पौडेलप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै यस विभागका गुरुहरू प्रा.डा. दिल बहादुर क्षेत्री, सह-प्रा.डा. ज्ञान बहादुर कार्की, डा. दिर्घमान गुरुङ्ग, श्रीराम घिमिरे, बसन्त पराजुली, नारायण प्रसाद ढकाल लगायत सम्पूर्ण गुरुहरू प्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

यस शोधकार्यसँग सम्बन्धीत अभिलेखहरू तथा आवश्यक जानकारी उपलब्ध गराउनुहुने मन्दिर व्यवस्थापन समितिका सम्पूर्ण पदाधिकारीहरू र पूजारीप्रति विशेष कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

आर्थिक दुर्वलताका वावजुद पनि मेरो अध्ययनलाई सदा अगाडि बढाउन प्रयासरत रहने पुजनीय वुवा श्री यमनाथ पराजुली र ममतामयी मुमा श्री मेनुका पराजुलीको साथै उच्च अध्ययनमा पर्ने वाधा र व्यवधानलाई हटाउँदै आर्थिक र घरायसी कामबाट छुट्कारा दिएर एवं शोधपत्रको शुद्धाशुद्धि हेरेर सहयोग गर्नुहुने जीवन सँगिनी श्री मिना कुमारी पराजुलीलाई मुरीमुरी धन्यवाद तथा हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । मन्दिर सम्बन्धी विभिन्न स्रोत सामग्री तथा जानकारी उपलब्ध गराउनुहुने आदरणीय काका श्री कुल प्रसाद पराजुली, शोधपत्र तयार गर्न प्रेरणा दिनुहुने आदरणीय दाजुहरू श्री विष्णु प्रसाद पराजुली, श्री चिरञ्जीवी पराजुली, श्री नवराज पराजुली र लिला प्रसाद पराजुलीप्रति पनि आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । लेखन कार्यमा सहयोग गर्ने सफलता पराजुली र सफल पराजुली समेत धन्यवादका पात्र छन् । साथै यस शोधपत्रको अन्तिम प्रतिको शुद्धाशुद्धि हेरी सहयोग गरिदिनुहुने पृथ्वीनारायण क्याम्पसका नेपाली विषयका गुरु श्री सुरेन्द्र प्रसाद पौडेललाई समेत मुरीमुरी धन्यवाद टक्रयाउँछु ।

प्रस्तुत शोधपत्रलार्य यथा सम्भव शुद्धताका साथ बडो मेहेनेत पूर्व छिटोछरितो मुद्रण गरी सहयोग गर्ने न्यू टाइपिङ इन्टिच्यूट पृथ्वीचोक पोखराका कर्मचारी रुपा तामाङ्गलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

अन्तमा यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनार्थ त्रिभुवन विश्व विद्यालय पृथ्वीनारायण क्याम्पस इतिहास तथा सँस्कृति विभाग पोखरा समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : २०६८/११/

श्री यज्ञ प्रसाद पराजुली
इतिहास तथा संस्कृति विभाग

विषय सूची

सिफारिस पत्र

स्वीकृति पत्र

प्राक्कथन

पृष्ठ

परिच्छेद एक

१. अध्ययनको परिचय **१-७**

१.१ पृष्ठभूमि १
१.२ समस्याको कथन २
१.३ अध्ययनको उद्देश्य २
१.४ अध्ययनको महत्त्व २
१.५ अध्ययनको सीमा ३
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षँ ४
१.६.१ अनुसन्धानको ढाँचा ५
१.६.२ तथ्याङ्कका स्रैतहरू ५
१.६.३ तथ्याङ्कको समग्रता र नमूना छनौट विधि ६
१.६.४ तथ्याङ्क संकलन तरिका ६
१.६.५ तथ्याङ्क विश्लेषण ६
१.६.६ अध्याय विभाजन ७

परिच्छेद दुई

२. अध्ययन क्षेत्रको परिचय **८-१७**

२.१ कास्की जिल्लाको भौगोलिक तथा ऐतिहासिक पृष्ठभूमि ८
२.२ प्राकृतिक विभाजन ९
२.२.१ भौगोलिक संरचना ९
२.२.२ भू-सतह १०
२.२.३ हावापानी १०
२.२.४ तापक्रम र वर्षा ११
२.२.५ प्राकृतिक सम्पदा ११
२.२.६ ऐतिहासिक धार्मिक तथा साँस्कृतिक स्थल ११
२.३ ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र नामाकरण १२
२.४ कास्की जिल्लाको निर्मल पोखरी गा.वि.स. को सामान्य परिचय १५

परिच्छेद तिन

३. धर्मको परिचय **१८-२८**

३.१ पृष्ठभूमि १८
३.२ हिन्दु धर्म १९

		३.२.१ शैव धर्मको सामान्य परिचय	२१
		३.२.२ वैष्णव धर्मको सामान्य परिचय	२२
		३.२.३ पशुपति धर्मको सामान्य परिचय	२२
		३.२.४ शाक्त धर्मको सामान्य परिचय	२२
	३.३	कास्की जिल्लाका धार्मिक स्थलहरूको संक्षिप्त परिचय	२३
	३.४	निर्मल पोखरी गा.वि.स.का धार्मिक तिर्थस्थलहरू	२४
	३.५	श्री गोप्यश्वर महादेव मन्दिरको परिचय	२५
	३.६	नामाकरण	२६
	३.७	नित्यपूजा तथा विशेषपूजा	२७
	३.८	जनविश्वास	२८
	३.९	मन्दिरको बनोट तथा शैली	२८

परिच्छेद चार

४.	**श्री गोप्यश्वर महादेव मन्दिर र गुठी संरक्षण तथा व्यवस्थापन समिति**		**२९-३४**
	४.१	श्री गोप्श्वर महादेव मन्दिरको गुठी	२९
	४.२	नवगठित व्यवस्थापन समितिको विवरण	३०
	४.३	श्री गोप्यश्वर महादेव मन्दिर व्यवस्थापन समितिको गतिविधि	३२
	४.४	धार्मिक क्रियाकलापहरू	३२
	४.५	कर्मकाण्डीय क्रियाकलापहरू	३२
	४.६	विविध क्रियाकलापहरू	३३
	४.७	गोप्यश्वर महादेव मन्दिर र गुठी संरक्षण र व्यवस्थापन समितिको गुरुयोजना	३४

परिच्छेद पा“च

५.	**सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनमा श्री गोप्यश्वर महादेव मन्दिरको प्रभाव**		**३५-४१**
	५.१	सामाजिक एवं साँस्कृतिक प्रभाव	३५
	५.२	भक्तजनहरूको आगमन	३८
	५.३	धार्मिक आस्था	३८
	५.४	आर्थिक प्रभाव	३९
	५.५	वातावरणीय प्रभाव	४०

परिच्छेद छ

६.	**निष्कर्ष र सुझाव**		**४२-४६**
	६.१	निष्कर्ष	४२
	६.२	सुझावहरू	४४
सन्दर्भसूची			**४७-५१**

परिशिष्ट 'क' **अन्तर्वार्ता लिएका व्यक्तिहरू**
परिशिष्ट 'ख' **अन्तर्वार्ताका लागि सोधिएका खुला प्रश्नहरु**
परिशिष्ट 'ग' **संस्थाको विधान**
परिशिष्ट 'घ' **संस्था दर्ता प्रमाणपत्र**
परिशिष्ट 'ङ' **फोटोहरू**